

UJVÁRY GÁBOR:

A magyar történetírás bécsi korszaka (1918–1944)

Nagyon nehéz ma már felfognunk és megértenünk, mekkora megrázkódtatást jelentett az egykori Osztrák–Magyar Monarchia „államalkotó” népeinek, a németnek és a magyarnak az első világháborús vereség, és annak következtében korábbi államkereteik szétesése. Különösen Magyarországon voltak fájdalmasak ezek a változások. Mert igaz ugyan, hogy a nemzetiségek – amelyek Magyarországon a lakosság csaknem felét tették ki – nagy örömmel ünnepelték szabadulásukat az általuk csak a „népek börtönének” tartott középhatalomból, a magyarok számára azonban a szokatlanul igazságtalanul meghúzott új államhatárok történelmük addigi legnagyobb tragédiáját jelentették. Tetézték mindezt az újabb megrázkódtatásokat eredményező forradalmak: a még sokak köszöntötte polgári demokratikus átalakulás, illetve a társadalom többsége által – diktatórikus berendezkedése, vezetőinek túlnyomórészt zsidó származása miatt – elutasított vörös uralom, a Tanácsköztársaság. Amelynek visszahatásaként aztán a vörös terrorra a fehérterror következett. Az „ezeréves állam” területének harmadára zsugorodása, a magyar anyanyelvű lakosság egyharmadának határokon túlra kerülése és a mindebből adódó gazdasági, társadalmi, kulturális gondok nyomasztóak voltak, sokakban a nemzethalál vízióját vetítették elő.

A húszas évek elejének Magyarországon viszont olyan konszolidáció ment végbe, amelyre senki sem számított. Annak ellenére, hogy az országot sújtó trianoni békekötés után ugyanis a „csonka hazában” és Európában szinte mindenki életképtelennek tekintette az új határvonalában a régivel sehol sem egyező, rendkívüli nehézségekkel bajlódó államot. Abban pedig, hogy a reménytelennek tűnő helyzetből mégis csak sikerült a magyaroknak kitörni, az ügyes és rátermett politikai vezetés – Bethlen István gróf kiváló kormányzása – mellett komoly szerepe volt az új nemzettudatot építő, a múlt boncolásával gyakran a jelennek

üzenő történettudományának is. Magyarországon talán soha nem volt akkora jelentősége ennek a tudományszaknak, mint ebben az időben. És Bécs sem volt korábban olyan kiemelt helyszíne a magyar história emlékeinek kutatásának, mint ekkor. Nem véletlen, hogy Szekfű Gyula, az egyik (ha nem a) legnagyobb, tizenhét esztendőn keresztül Bécsben élő magyar történész, 1919-ben éppen a császárvárosban vetette papírra a két világháború közötti Magyarország egyik legnagyobb hatású, számos kiadásban megjelent, a fiatal értelmiség ideológiáját döntően befolyásoló művét, a *Három nemzedéket*, amelyben a Magyarország összeomlásához vezető utat szenvedélyesen, az önvádat sem mellőzve mutatta be. Mi lehetett az oka, hogy 1919 után a történettudomány nemzeti kulcstudománnyá vált Magyarországon, és miért volt Bécs ilyen fontos bázisa a magyar historikusoknak?

Ennek megértéséhez tisztában kell lennünk azzal a paradoxonnal, hogy a szinte kizárólag negatív következményekkel járó – a magyar nemzettudatot mindmáig bénító – trianoni békeszerződésnek „pozitív” hatásai is voltak. Először is: mivel a Habsburgok 1526-tól 1918-ig Magyarország uralkodói címét is viselték, a magyarok négyszáz esztendőn át éltek – egy civakodásokkal teli házassághoz hasonló – államközösségben az osztrák tartományokkal. Ennek volt „köszönhető” a magyarságot a 17. század végétől megosztó, részben napjainkig ható szembenállás, amely a magyar Szent Korona országainak teljes függetlenségéért harcoló kurucok, illetve a magyarok megmaradását a Habsburg Birodalmon belül, a belpolitikai önállóság fenntartásával megvalósítani kívánó labancok között feszült. Ahogyan azt Szekfű Gyula – német példa nyomán – megfogalmazta: a „kismagyar” (kuruc) és a „nagy magyar” (labanc) út ellentéte volt ez. Mindennek hátterében az állt, hogy Magyarország 1526-tól sohasem volt teljesen önálló állam, még az 1867-es kiegyezés után sem. 1918-ban viszont visszanyerte hosszú évszázadok óta vágyott függetlenségét; már nem csak bel-, de külpolitikáját is szabadon intézhette, maga irányíthatta. A másik, Trianonból adódó „pozitívum” pedig az volt, hogy Magyarország egy soknemzetiségű, a 19. század második negyedétől nemzetiségei állandó belső nyomásával és önállósodási (a század végétől már elszakadási) törekvéseivel megbirkózni kénytelen államból 1918-ban egy csapásra a térség leghomogénebb nemzetállamává vált, nemzetiségi problémákkal nem, vagy alig kellett küszködnie. Míg tehát a dualizmus idején a magyar politika két fő problémája az Ausztriához való viszony és a nemzetiségi kérdés volt, a világháborús összeomlás után mindkét meghatározó téma belpolitikai természete megszűnt, külpolitikai jellegűvé vált. Hiszen a magyaroknak már nem a történeti államukban élő nemzetiségekkel és a velük közös birodalmat alkotó németekkel szemben kellett meghatározniuk magukat, hanem

az új európai valósághoz kellett, kénytelen-kelletlen, illeszkedniük. Külpolitikai tekintetben pedig már nem a status quo fenntartása volt a fő céljuk, mint a dualizmus idején, hanem sokkal inkább az adott helyzet megváltoztatása, a revízió révén. Addigi politikai töltetüket így mind az Ausztriával való kapcsolatok, mind a nemzetiségi gondok elveszítették, történeti szempontból ugyanakkor fontossá és érdekessé váltak.

Emiatt kapott a történelem, annak kutatásában pedig Bécs kitüntetett helyet a két világháború közötti magyar tudományos életben. Hiszen az ország szinte minden magyar számára elviselhetetlen veszteséget jelentő feldarabolására nem csupán Szekfű, hanem mások is keresték a választ. Ezáltal pedig a Magyarországon már a dualizmus idején is legnépszerűbb nemzeti tudomány-szak, a történelem szerepe még inkább felértékelődött. A legfontosabb nemzeti tárgygyá, a keresztény-nemzeti, (reform)konzervatív kurzus – mindenekelőtt a Bethlen István és Klebelsberg Kuno kultuszminiszter nevével fémjelzett irányzat – egyik legitimáló erejévé vált. A jobboldaltól a baloldalig mindenki által elfogadott és célként kitűzött revízió majdani megvalósítása érdekében ugyanis pontosan tudni szeretnék volna: mi vezetett az ország felosztásához, ebben milyen része volt saját hibáinknak, netán bűneinknek, illetve mennyiben volt ez külső körülményeknek köszönhető? Milyen „történeti jogokra” hivatkozva követelhetjük majd vissza az elveszített területeket? Hogyan vezetett a magyarországi nemzetiségek fejlődése az elszakadás kimondásához?

Ebben a légkörben csaknem minden magyar történész azt gondolta: a megváltozott helyzetben újra kell írni és újra kell gondolni a nemzeti történelmet. Szinte mindegyikük megkísérelt ezért a történettudomány, a legtöbben az ismeretlen kincseket rejtő levéltári források segítségével válaszolni a „Miért és hogyan történhetett mindez?” kérdésére. Aki pedig ezt tette, annak hosszabb-rövidebb időt bécsi levéltári kutatásokkal is el kellett töltenie. Ugyanis a korábbi államközösség miatt az egykori birodalom központi hatóságainak iratanyagait – ezek 16. századi kialakulása óta – Bécsben őrizték. Közöttük pedig rengeteg magyar vonatkozású akta volt. Emiatt – s itt mindenképpen emlékeztetnem kell az előzményekre is – a magyar történészek figyelme már a 19. század harmincas éveitől a császárvárosra fordult. Gévay Antalt 1832-ben bízta meg a Magyar Tudományos Akadémia a „császári udvari könyvtárban [Gévay 1827–1841 között dolgozott itt. U. G.] lévő magyar történelmi emlékek” fölkutatásával és ismertetésével. Ugyanő a Haus-, Hof- und Staatsarchiv első magyar tisztviselője volt (1841-től 1845-ig): itt a magyar vonatkozású anyagokat rendezte, és kialakította a levéltár török és belga állagait. Gazdag bécsi munkásságának az eredménye volt egy olyan forráspublikáció, amelyet máig használnak a 16–17. század története iránt

érdeklődő historikusok.¹ A bécsi székhelyű magyar királyi udvari kancellárián – a számos bécsi magyar emlék közül az egyik legbecsesebben, a Magyar Köztársaság mai nagykövetségi palotájában – tizenhat éven át tevékenykedő Jászay Pál pedig a magyarság 1526 utáni sorsát kutatta hasonló alapossággal.²

Nem sokkal később, az Osztrák–Magyar Monarchia idején (1867–1918) a három nagy központi levéltár részben „magyarrá vált”, ugyanis a birodalom mindkét fele által fenntartott és ellenőrzött „közös” minisztériumok hatáskörébe került. A Haus-, Hof- und Staatsarchiv a külügy, a Hofkammerarchiv a pénzügy, a Kriegsarchiv pedig a hadügyminisztérium alá tartozott. E közösség miatt pedig ezekben az archívumokban – a magyarok előtt ekkor még zárt Kriegsarchiv kivételével – a kiegyezéstől egyre több magyar tisztviselő dolgozott. A Haus-, Hof- und Staatsarchivban Károlyi Árpád – 1877-től az intézmény tisztviselője, hosszú aligazgatóskodás után 1909–1913 között igazgatója –, Győry Árpád, Stokka Manfréd, Szekfű Gyula és Vörnle János, a Hofkammerarchivban Rátky Emil, az igazgatói tisztet több mint harminc esztendőn át (1885–1916) betöltő Thallóczy Lajos és Eckhart Ferenc. Utóbbi levéltárban tevékenykedtek még – de nem tartoztak a közös tisztviselők közé – a Bécsben időző, a magyar fél szorgalmazására a pénzügyi levéltári anyag két birodalomfél közötti (meghiúsult) szétválasztását végző „napidíjasok”: Takáts Sándor, Hodinka Antal, Szekfű Gyula, Török Pál, Gagyi Jenő és Miskolczy Gyula.³ A magyar befolyás erősödését jelezte, hogy a közös minisztériumok költségvetésének megszavazására összeült magyar delegáció 1884 novemberében a bécsi központi levéltárak történeti anyagának egyesítését és ebből egy osztrák–magyar állami levéltár megalakítását kérte. Javaslatuk azonban az osztrák fél, mindenekelőtt a Haus-, Hof- und Staatsarchiv akkori igazgatója, Alfred Arneth szakvéleménye és kemény ellenálása következtében nem valósult meg.⁴

A magyar levéltárosok és történészek bécsi továbbképzésében fontos szerepet játszott még a korszak egyik legkiválóbb posztgraduális intézménye, az 1854-ben alapított – napjainkig fennálló – Institut für österreichische Geschichtsforschung is. Ennek hallgatói között számos magyart is találunk, közülük aztán többen a közös levéltárakba kerültek. A 19. században itt végezte

1 *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhundert.* Bd. I–III. (Wien, 1838–1841.)

2 *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után* (Pest, 1846.)

3 FAZEKAS István: Magyar levéltárosok Bécsben 1841–1918. In: *Magyar levéltáros életpályák a XIX–XX. században* (Szerk. Sipos András) (Bp. 2004.) 59–85.

4 *Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Aufgebaut auf der Geschichte des Archivs und seiner Bestände* (Hrsg. von L. BITTNER) 1. Bd. (Wien, 1936.) Einleitung 32–34.

a két esztendő teljes kurzust Gózszy Gusztáv (1857–1859 között), Károlyi Árpád (1875–1877), Fejérpataky László (1877–1879), Szádeczky-Kardoss Lajos (1879–1881), Barabás Samu (1881–1883), Győry Árpád (1883–1885), Pettkó Béla (1883–1885), Schönherr Gyula (1885–1887), Áldásy Antal (1891–1893) és Veress Endre (1895–1897); a 20. században pedig Eckhart Ferenc (1909–1911), Juhász Kálmán (1915–1917) és Csóka Lajos (1933–1935).⁵ Az *Institutnak* ezen kívül még sok olyan magyar vendéghallgatója volt, akik csak néhány hónapra vagy egy-két szemeszterre látogatták a foglalkozásokat.

E szoros kötődések miatt szinte természetes, hogy jórészt a bécsi levéltárakban folyó magyar kutatások eredménye volt a magyar forráskiadás 19. század hetvenes-nyolcvanas éveitől megfigyelhető minőségi és mennyiségi föllendülése. Ugyanakkor ezek a munkálatok nem voltak igazán tervszerűek, jórészt a 16–17. század történetének kutatására korlátozódtak.⁶ Emiatt voltak rendkívül fontosak gróf Klebelsberg Kunonak, a Magyar Történelmi Társulat új elnökének 1917 áprilisában felvetett gondolatai, melyek szerint Bécsben egy magyar történeti intézetet kellene fölállítani, illetve jóval többet kellene foglalkozni a nagyközönséget a 16–17.-nél sokkal inkább foglalkoztató 18–19. század történetének feltárásával. A Társulat egy bizottsága már ez év júniusában kidolgozta a *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris* (Magyarország újabbskori történetének forrásai) című sorozat (a továbbiakban: *Fontes*⁷) programját, és ekkor Klebelsberg már ennek a megvalósítására kívánta a bécsi kutatóintézetet is megalapítani. A *Fontes*-ötlet véleményezését egyébként a Bécsben élő és levéltároskodó Károlyi Árpádtól, Szekfű Gyulától és Eckhart Ferencről kérte. Ők 1918 februárjára már részletes tervet dolgoztak ki az 1687–1847 között feltárandó témákról, amelyek a politika, a közigazgatás, a vallási és a szellemi élet, illetve a gazdaság- és településtörténetről szóltak. Károlyi Árpád indítványozta, hogy a konstantinápolyi követjelentéseket és utasításokat is adják ki, 1526-tól a legújabb időkig. (Ez máig sem történt meg!)

5 STROY, Manfred: Die Ausbildung von ungarischen Historikern am Institut für österreichische Geschichtsforschung. In: *Das Institutionserbe der Monarchie. Das Fortleben der gemeinsamen Vergangenheit in den Archiven* (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Sonderband 4, 1998.) 47–63.

6 SZEKFŰ, Julius: Die ungarische Geschichtsforschung und die Wiener Archive. In: *Historische Blätter* 1921. 1. Jahr 1. H.

7 Magyarországon ugyanis napjainkig csak így nevezik a sorozatot. Bár természetesen nagyon sok egyéb forráskiadvány viseli még címében a *Fontes* szót, „a” *Fontes* csak ezt jelenti. Ez is bizonyítja e sorozat rendkívüli jelentőségét.

A Monarchia felbomlása miatt azonban ezek a tervek is részben megváltoztak. Korábban ugyanis jelentős korlátozások gátolták a szabad kutatást a bécsi központi levéltárakban. 1905-ig csak az 1815 előtti, ezután 1918-ig pedig az 1847 előtti iratokat kaphatták kézhez a történészek, azokat is megrostálva, cenzúrázva. Ezek a szigorú szabályok 1918 végén egy csapásra megváltoztak: ekkortól már 1894-ig szabadon lehetett betekinteni az aktákba. Ezzel pedig a *Fontes* keretei is kibővültek – amiben persze része volt a magyarországi helyzet imént elemzett, 1918 utáni gyökeres változásának, az addig olyannyira optimista nemzettudatban bekövetkezett, máig begyógyíthatatlan sebeknek is. A *Fontes* feltárandó témái között megjelent az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc története legfontosabb levéltári forrásainak a kiadása is. Beleértve ebbe az előzményeket és a következményeket is, például a magyarság és a nemzetiségek viszonyának romlását a 19. század első felében, a magyar államnyelv kialakulásának vagy a Kossuth-emigrációnak a történetét.

A Monarchia hajdani közös anyagi és szellemi javainak felosztásának tárgyalása kapcsán már 1918 végén szóba került az egykori „közös” levéltárak szétválasztása is. Magyar részről az ezzel kapcsolatos munkálatokat Károlyi Árpád irányította. Szekfű Gyulát a Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Eckhart Ferencet pedig a Hofkammerarchiv anyagának fölmérésével bízták meg. Ugyanazokat a bécsi magyarokat tehát, akik a *Fontes*-programot is alakították, jól ismervén a rendelkezésre álló bécsi levéltári forrásokat. Ők voltak azok is, akik 1920 nyarán előkészítették a *Fontes* kiadását szolgáló Bécsi Magyar Történeti Intézet alapítását is. A vezető magyar történelmi folyóirat, a *Századok* 1920. évi hasábjain pedig megjelent a bécsi kutatásokra vonatkozó, mintaszerű, részben máig is jól használható forráskiadási szabályzat. E szerint a *Fontes* beindításával már „az 1686-tól 1918-ig lefolyt korszak történeti forrásainak kiadása” volt a cél. Ezután már csak a Bécsi Magyar Történeti Intézetet kellett formálisan is létrehozni. Erre végül 1920. október 21-én került sor, amikor a legtehetségesebb fiatal magyar historikusok közül ketten, Mályusz Elemér és Hajnal István beköltöztek az intézet otthonába, a Gárda- (vagy Testőr- vagy Trautson-) palotába. Ők voltak az Intézet első ösztöndíjasai.⁸

8 A tanulmány további részeire vonatkozóan is számos utalást ad még: UJVÁRY GÁBOR: *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet* (Győr, 1996.); illetve minderről rövidebben németül: GÁBOR UJVÁRY: *Das Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien und die auswärtige Wissenschaftspolitik Ungarns in der Zwischenkriegszeit* In: *Österreichische Osthefte* Jg. 39/1997. H. 2

A magyar állam még a legmostohább időkben, a legnagyobb gazdasági nehézségek közepette is nagy gondot fordított a bécsi magyar történeti kutatásokra. És itt térek vissza a kiindulóponthoz: ez Bécs, illetve az ott található források magyar szempontból kiemelt szerepe, valamint a gyökeresen megváltozott magyar viszonyok miatt volt így. Gondoljunk csak bele, milyen káros hatással volt az osztrák nemzettudatnak a 20. század hatvanas éveig tartó fejlődésére az első világháború után minden politikai erő által követelt Anschluss megtiltása, majd a rendi állam (1934–38) idején egy mesterséges osztrák-tudat kialakítása, utóbb a csatlakozás a Német Birodalomhoz – nem folytatom tovább. Magyarország esetében ezek a sebek még ennél is sokkal mélyebbek voltak, és napjainkig sajognak. Ugyanakkor részben ezek kitisztítására és begyógyítására, részben pedig a Magyarországon mindenki által vágyott revízió történeti alátámasztására már a húszas évek elején megtörténtek az első kísérletek, éppen a történettudomány hathatós segítségével. Kétségtelen tehát, hogy a hatalom ebből a szempontból ki- és felhasználta a szaktudományi munkásságot: a Bécsi Magyar Történeti Intézetnek és a *Fontes*nek politikai, ideológiai céljai is voltak. E célokat azonban színvonalasan, szakmailag semmit sem feladva, többnyire rendkívüli felkészültséggel és alázattal, magas szintű forrásismerettel és történeti elemzéssel igyekezett a tudomány támogatni. Az előtérben sokkal inkább a szakmai tisztesség, mint a politika állt.

A Bécsi Magyar Történeti Intézet és a *Fontes* „spiritus rectora” gróf Klebelsberg Kuno volt, aki 1922-től már miniszterként (1931-ig töltötte be e tiszteket) támogatta korábban is dédelgetett terveit. Jól átgondoltan és rendszerszerűen építkezve, a konzervatív reform szellemében szervezte újjá a magyar kulturális politikát. Ez a jórészt német indíttatású – mindenekelött Adolph von Harnackra, Friedrich Schmidt-Ottra és Carl Heinrich Beckerre hivatkozó – program rendkívül igényes és nagyra törő volt. Magyarország konszolidálásának és jövőbeli fejlődésének alapját a tervszerű, valamennyi fontosabb területre: a köz- és a felsőoktatásra, a tudományra, a művészetekre és a népművelődésre, a testnevelésre, az egyházakra és a médiára is kiterjedő és minden társadalmi réteget érintő kulturális és tudománypolitikában határozta meg. Ennek egyik első lépcsője az elitképzést szolgáló külföldi ösztöndíjakció beindítása, illetve a külföldi magyar intézetek megalakítása volt. Rómában, a Vatikánban őrzött magyar vonatkozású források föltárására 1923-ban nyitották meg újra a tíz esztendeje bezárt Magyar Történeti Intézetet. 1924-ben Bécsben és Berlinben, 1927-ben pedig Rómában hoztak létre magyar ösztöndíjasokat fogadó Collegium Hungaricumokat. Klebelsberg példának és mintának valamennyi esetben az általa olyannyira kedvelt „elsőszülöttjét”, a Bécsi Magyar Történeti Intézetet tekintette – amely egyébként Ausztriában az első külföldi intézet volt. (A második a Collegium Hungaricum lett...)

Klebensberg nem volt ugyan történész (jogi végzettséggel bírt), de már a háborús összeomlás előtt is egyik kedvenc időtöltése a történettudománnyal való foglalkozás volt. Ez az érdeklődése csak tovább erősödött 1918–1919 után. Minisztersége első éveiben ezért sokan panaszkodtak arra, hogy kivételez a historikusokkal, mindig előnyben részesíti őket. E vádaknak volt is némi alapjuk, hiszen Klebensberg tényleg, tudatosan ezt tette. Ő is felismerte ugyanis, hogy Trianon traumája után kitüntetett szerepe lehet a történettudománynak az új nemzettudat formálásában. Olyanében, amely nem a korábban általános függetlenségpárti, kurucos szemléletet vallja, sokkal inkább Európába ágyazottságunkat mutatja be. Ezért pártfogolta olyan erősen a bécsi, majd a római történeti intézeteket, emiatt jutott még minisztersége alatt is mindig ideje arra, hogy pontosan tájékozódjon, ki mit kutat a bécsi (és a római) levéltárakban, mikorra várható ennek eredményeként egy újabb forráskiadvány. Bécs persze más miatt is fontos volt. Magyarország ugyanis az első világháborús összeomlás következtében csupa olyan országgal volt körbevéve, amelyek kisebb-nagyobb darabot hasítottak ki egykori területéből, és – a revíziótól joggal tartva – ellenségesen álltak vele szemben. A szomszédok közül így egyedül Ausztriával ápolt barátnak talán nem nevezhető, de mégiscsak korrekt külkapcsolatokat. A politikai szempont tehát itt is érvényesült.

A Bécsi Magyar Történeti Intézet Klebensberg minisztersége (1922–1931) alatt – az utolsó, 1931. esztendő kivéve – töretlenül fejlődött. Működése igazi sikertörténet volt. Állami támogatása évről évre nőtt, a többnyire egy esztendőt ott töltő ösztöndíjasainak száma is folyamatosan emelkedett – bár az évi tízet így sem haladta meg. Nagyon sokan voltak viszont a rövidebb kutatásra ide érkező vendégek, rendszerint már befutott tudósok. Jómagam 1920 és 1944 között 161 olyan kutatót regisztráltam, akik három hónapnál hosszabb időt töltöttek el az Intézetben. Többségük 1920 és 1930 között érkezett, mivel 1931-től, a gazdasági világválság következtében már csak „takaréklángon” működött, évi átlagban 4 kutatót fogadott az intézmény. Jó néhányan közülük nem csak egy, hanem két vagy több alkalommal részesültek ösztöndíjban. Fiatal tehetségként hosszabb ideig tartózkodott itt a világhírű ókorszakértő, Alföldi András, több neves művészettörténész, így Fleischer Gyula (Julius Fleischerként később a bécsi tudományegyetem magántanára, majd a burgenlandi műemlékvédelem vezetője), és Zádor Anna. Számos német nyelvterületen is ismert történész, mint Benda Kálmán, Deér József, Domanovszky Sándor, Hajnal István, Jánossy Dénes (a Haus-, Hof und Staatsarchiv magyar munkatársa), Komjáthy (Kring) Miklós, Lukinich Imre, Mályusz Elemér, Paulinyi Oszkár (Jánossyhoz hasonlóan szintén a bécsi magyar levéltári delegátusa) és Váczy Péter. De szólhatnék a nemrégiben elhunyt Kosáry Domokosról (1913–2007), aki a 20. század második felében a magyar

történettudomány meghatározó alakjává lett. Ő 1935-ben Bécsben, majd ezután Franciaországban, Nagy-Britanniában és az Amerikai Egyesült Államokban is magyar állami ösztöndíjas volt, s – jórészt nyilván ennek is köszönhetően – már a negyvenes évek elején is ismert és tisztelt historikusként töltött be vezető, igazgatóhelyettesi funkciót a Teleki Pál Tudományos Intézet Történettudományi Intézetében.

A magyar kulturális diplomácia húszas évekbeli egyik legnagyobb fegyverténye is Bécshez és az ottani magyar történelemhez, mindenekelőtt a Magyar Történeti Intézethez, illetve a vele kiválóan együttműködő magyar követséghez kötődik. 1926 májusában írták alá az 1927. január 1-jén életbe lépett, titkos, mindmáig érvényben lévő badeni levéltári egyezményt. Ez a szerződés példa nélküli a nemzetközi megállapodások sorában. Hiszen egy történeti értékében rendkívül becses, a levéltárosok és historikusok nemzedékeinek hosszú időre szorgos kutatómunkát biztosító irategyüttest nyilvánított Ausztria és Magyarország „közös szellemi tulajdonává”. A megegyezés értelmében: 1. Magyarország visszakapta a kizárólag magyar vonatkozású aktákat az egykori bécsi központi levéltárakból; 2. a két állam közös tulajdonába kerültek a továbbra is Bécsben őrzött, a központi államigazgatás 1526–1918 közötti, legalább részben magyarországi hatáskörű szerveinek működése során keletkezett állagok; 3. állandósították a magyar érdekeket a császárvárosban képviselő bécsi magyar levéltári delegáció intézményét (amely napjainkban is létezik).⁹ Néhány esztendővel később – az 1932. november 27-i velencei egyezményben – a múzeumi és a könyvtári javakról is hasonló megállapodást fogadtak el. Ennek mellékleteként tételszerűen felsorolták azon műkincseket, kódexeket stb., amelyeket a két állam egymásnak kiszolgáltattott. Az osztrákok által átadott anyag természetesen a többszöröse volt a Magyarországtól visszaszolgáltattottnak. Több mint harminc Corvina, sok-sok értékes kézirat, rengeteg festmény, szobor, műtárgy került vissza Magyarországra. Ezeket a kincseket 1933-ban reprezentatív kiállításon mutatták be a Nemzeti Múzeumban. Ugyanakkor számos, szintén közös szellemi tulajdonként megjelölt könyvtári és múzeumi anyag maradt Bécsben: közülük manapság talán a Bocskai-korona a legismertebb. Ezek sorsát ugyanúgy szabályozták, mint a levéltári aktákét: a „közös” múzeumi anyagért magyar részről a magyar múzeumi

9 Das Institutionserbe der Monarchie. Das Fortleben der gemeinsamen Vergangenheit in den Archiven (*Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, Sonderband 4, 1998.)

Ress Imre: Nemzeti levéltári vagyon – közös szellemi tulajdon. A bécsi magyar levéltári delegáció szerepe a határokon átnyúló levéltári problémák megoldásában In. *Levéltári Szemle* 1988/1. sz.

megbízott volt felelős.¹⁰ 1935-től egyébként a Collegium Hungaricum és a Gróf Klebelsberg Kuno Bécsi Történetkutató Intézet¹¹ igazgatói tisztségét, a levéltári és a könyvtári-múzeumi delegáció vezetését, a bécsi egyetem magyar tárgyú előadásainak tartását egyetlen kiküldött, Miskolczy Gyula, a kiváló történész látta el. Míg a levéltári egyezmény napjainkig is érvényes, a múzeumi és könyvtári szerződésről 1948 – Miskolczy igazgatóságából való kényszerű távozása – után sajnos „megfeledektek”.¹²

A magyar osztrák kulturális és tudományos kapcsolatokról szólva fontos még megjegyezni, hogy ezek további kiterjesztése és intézményesítése érdekében 1934 októberében tárgyalások kezdődtek. Ezek eredményeként 1935. március 4-én írták alá Bécsben a „szellemi együttműködésről” szóló megállapodást.¹³

10 Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Archiv der Republik (AdR), Neues Politisches Archiv (NPA) – Liasse Österreich 33/35., 22.315–13/1933.

A levéltári, illetve a múzeumi és a könyvtári javak – elsősorban e kettő utóbbi – felosztásával kapcsolatos vitákról, a megállapodásokat megelőző tárgyalásokról rengeteg akta található: ÖStA, Allgemeines Verwaltungssarchiv (AVA), Ministerium für Kultus und Unterricht, Fasz. 3089, Sign. 15 (Schiedsgericht, Übereinkomen, Forderungen; Ungarn Kunstwesen in gre).

11 Klebelsberg 1932-ben bekövetkezett halála után, 1933-ban keresztelték át az Intézetet erre a névre.

12 Miskolczy 1935-ös funkcióiról: ÖStA, AdR, NPA – Liasse Ungarn I/1., K. 788.: 39 122–13/1935.; 39 655–13/1935.; 40 440–13/1935.; 40 642–13/1935.

Miskolczyról: WAGNER, Hans: Julius Miskolczy (1892–1962) = *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 15 Bd. 1962

13 A szerződésről, az ahhoz vezető aktaváltásról és tárgyalásokról gazdag irategyüttes maradt fenn. Így ld. pl.: a budapesti osztrák követ 1934. október 10-i és 1935. február 8-i jelentései (ÖStA, AdR, NPA – Originalberichte der österreichischen Gesandtschaft in Budapest, K. 19., 46.132–13/1934., és K. 20.: 31.206–13/1935.), ezen kívül: ÖStA, AdR, NPA – Liasse Ungarn I/1., K. 788.: gyűjtőakta a szerződésről: 34 022–15/1936., illetve ezen belül egy újabb gyűjtőakta: 36 681–13/1936.alatt; valamint: ÖStA, AVA, Ministerium für Kultus und Unterricht, Fasz 87, Sign A (Ausland, Kulturabkommen, 1937-): 32 351–I/1./1934. (Ez utóbbi aktában olvasható Oscar Redlich – aki 1918–1924 között az Osztrák Köztársaság levéltári meghatalmazottjaként irányította az utódállamokkal folytatott szétválasztási tárgyalásokat, 1926–1929-ben az Institut für Österreichische Geschichtsforschung elnöke, 1919-től 1938-ig pedig az osztrák tudományos akadémia elnöke, egyben a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja volt – véleménye: „Hinsichtlich des Haus-, Hof- und Staatsarchivs, des Kriegsarchivs und des Hofkammerarchivs, die sämtlich dem Bundeskanzleramt unterstehen, kann kaum noch etwas geboten werden, da die Ungarn, insbesondere hinsichtlich des Haus-, Hof- und Staatsarchivs, wo sie zwei Delegierte haben, nahezu mit den Inländern gleichbehandelt werden, soweit es sich um die normale Benützung handelt, ja sogar in Ansehung und Ausnahmewilligungen zur Benützung der Bestände seit 1894 für Professoren, Beamte, Archivdelegierte u. dgl. Möglich ist also nur eine vollständige Ausdehnung der bisherigen Praxis auf das Kriegsarchiv und auf das Hofkammerarchiv.” Redlich mellett egyébként a Haus-, Hof- und Staatsarchiv igazgatója, Ludwig Bittner is azt gondolta, hogy a történettudomány területén tovább erősíthető az együttműködés.); 40 242–I/1/1934.; 1774–I/1/1935.; 4644–I/1/1935.; 32 827 – II/7/1935.; 7533–I/1/1935.

A Magyar Törvénytárban 1935 : XIX. törvénycikként becikkelyezett egyezmény indokolása többek között kiemelte, hogy „a közel 400 éves együttélés alatt a bécsi levéltárakban rengeteg nagy jelentőségű és eddig részben hozzáférhetetlen forrásanyag halmozódott fel. Az összeomlás után megnyílván annak lehetősége, hogy tudományos kutatók ezt a magyar történetírás számára szinte felbecsülhetetlen értékű anyagot feldolgozhassák, (...) gróf Klebelsberg Kuno (...) az egykori magyar nemesi gárdapalotában (...) magyar történeti intézetet szervezett.”¹⁴ Az egyezményben a Collegium Hungaricum és a Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet további fenntartása is szerepelt, ezen túl – sok egyéb mellett – rendelkeztek a levéltári anyagoknak a „kormány megbízással jelentkező kutatók” számára a teljes viszonyosság alapján történő felhasználásáról és közzétételéről is.¹⁵

A Bécsi Magyar Történeti Intézet által biztosított kutatási lehetőségek a magyar történettudomány további fejlődésére is rendkívüli hatással voltak. Mindekenelőtt az újkori magyar történelem forrásainak mintaszerű kiadása, illetve ezek rendkívül színvonalas földolgozása révén. Klebelsberg minisztersége idején, a *Fontes*-tervek megvalósítása érdekében még össze lehetett fogni a később egymással szembekerülő historikusokat, közös munkára lehetett megnyerni őket. A húszas években nagyjából egy időben dolgoztak a *Fontes*-köteteken az ezután a legkülönbélebb irányba tartó tudósok: Károlyi Árpád, Angyal Dávid, Szekfű Gyula, Mályusz Elemér, Hajnal István, Domanovszky Sándor, Steier Lajos, Thim József, Miskolczy Gyula, Lukinich Imre, Baranyai Béla, Viszota Gyula, Iványi-Grünwald Béla: azaz a két világháború közötti időszakban amúgy is „aranykorát” élő magyar történettudomány színe-java. Mindez persze azt is jelentette, hogy az osztrák történészekkel ápolt kapcsolatok a korábbiaknál is élénkebbé váltak. Szinte valamennyi *Fontes*-kötet bevezetőjében olvashatjuk az osztrák történészek, levéltárosok segítségét köszönő, hálálkodó sorokat (Lothar Groß, Josef Karl Mayr, Fritz Reinöhl, Oskar Schmid, Jacob Seidl nevét említik talán a legtöbbször). Ez persze nem jelentette azt, hogy az osztrák és a magyar történetiszemlélet sokkal közelebb került volna egymáshoz. Éppen a magyarok számára legfontosabb kérdésekben – Magyarország társadalmi téren való elmaradottsága és helyzete a Habsburg Birodalmon belül, illetve a magyarországi nemzetiségi kérdés – ugyanis változatlanul markánsan eltért a két nép historikusainak álláspontja. (E szempontból elég összevetnünk Hugo Hantsch sok ki-

14 Magyar Országos Levéltár K 27 – 1935. április 15-i ülés, 4. napirendi pont.

15 1935 : XIX. törvénycikk, a *Magyar Törvénytár* 1935. évi kötetének 246–249. oldalán.

adásban megjelent népszerű összefoglalását /*Die Geschichte Österreichs*/ Hóman Bálint és Szekfű Gyula *Magyar történetének* vonatkozó részeivel.)

1921-től, Károlyi Árpád Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatékát feldolgozó könyvének megjelenésétől 1944-ig folyamatosan, összesen 24 cím alatt, 42 kötetben jelentek meg a *Fontes*-kiadványok. A legtöbb kötet bécsi kutatási eredményeket értékesített, és a Klebelsberg-időszakban jutott el a szakközön-séghez: az ő életében 25 hagyta el a nyomdát. Az átlagosan 50 éves köteteket az iratok eredeti nyelvén (latinul, németül, magyarul, franciául, szerbül, horvátul, szlovákul), jegyzetekkel kiegészítve, név- és tárgymutatóval ellátva adták ki. Bevezető tanulmányaik jóval igényesebbek és terjedelmesebbek voltak a megszo-kottnál: általában alaposan körbejárták a kérdés történetét és a közölt iratokon kívül fölhasználták azokat is, amelyeket a kutatások során kiválogattak, ám végül kihagytak a kötetből. A bevezetések többsége a vaskos kiadványok egy-harmadát-egynegyedét tette ki. Hiba volt azonban, hogy az eredeti nyelvükön közölt forrásokat kizárólag magyar regesztákkal és jegyzetekkel látták el, hogy a kötetek címe és tartalomjegyzéke is magyarul volt megadva. Így a környező országok történészei kevésbé vehettek tudomást róluk – holott általában ezek az ő szempontjukból is roppant fontosak lettek volna. Annál is inkább, mivel a *Fontes*-kötetek egy része olyan forrásokat is közölt, illetve dolgozott föl, amelyek az 1927. július 15-i, a Testórpalotával szemközti Igazságügyi Palotában kiütött tűzvész martalékai, illetve az 1944–45. évi bombázások és pusztítások áldozatai lettek.

A tematikailag igen gazdag *Fontes* az újkori magyar történelem hézagainak föltárását vállalta, aminek maradéktalanul nem tudott (nem is lehetett volna) megfelelni. Bár a sorozat köteteinek többsége mintaszerű, komoly elismerést kiváltó kiadvány volt, a különben igen fontos kérdéseket tisztázó, ám szűkebb témát elemző és bemutató kötetek mellett csak néhány nagyobb terület alapo-sabb feltérképezése történt meg. Széchenyi munkái 13 (ez a korszak egyébként is a Széchenyi-kultusz ideje Magyarországon), a nemzetiségi kérdés történetéről szóló forrásoké 8, József nádor iratai és a Naplók, emlékezések-sorozat 4—4, a Kossuth-emigráció aktái 3 kötetben jelentek meg. Ez összesen 32 kötet a 42-ből, ami viszont azt jelzi: egy-egy megkezdett témát igyekeztek minél teljesebben körüljárni.

A *Fontes* mellett még sok-sok könyv, tanulmány, forrásközlés és cikk megje-lenése köthető a Bécsi Magyar Történeti Intézetben folytatott kutatómunkához. Az Intézetnek saját periodikája is volt: Angyal Dávid kezdeményezésére 1931-től 1940-ig 10 kötetben láttak napvilágot az évkönyvek, amelyek kezdettől fogva a Magyar Tudományos Akadémia anyagi támogatásával jelentek meg. Tíz kö-

tetükben 85 magyar és 30 német nyelvű tanulmányt adtak ki a legkülönbözőbb történeti témákról.¹⁶

Az intézeti tagok bécsi kutatómunkáját, közvetve vagy közvetlenül, a korszak nagy történeti összefoglalásai is fölhasználták, értékesítették. A korszak legigényesebb és legszínvonalasabb magyar történeti összefoglalója, a Hóman Bálint és Szekfű Gyula jegyezte, akkoriban szinte valamennyi magyar értelmiségi család könyvespolcán megtalálható *Magyar történet* Szekfű által írott kötetekben sok utalást találunk a *Fontes*-kötetekre, az ösztöndíjasok bécsi forrásokat földolgozó tanulmányaira. A Domanovszky Sándor szerkesztette, szintén rendkívül igényes és igencsak népszerű *Magyar Művelődéstörténet* öt kötetében pedig csaknem kivétel nélkül egykori intézeti tagok (összesen 25) írásai olvashatók. Ezek nagy részében – természetesen – a korábbi bécsi kutatásokat is hasznosították. Ugyanígy meglehetősen sok bécsi levéltári anyagra hivatkoztak az 1635-ben alapított nagyszombati egyetem és annak jogutódja, a Pázmány Péter Tudományegyetem három évszázados történetét bemutató négy kötetes kiadványban is.

Hosszan sorolhatnám még a további példákat, de talán ennyi is bizonyítja: a korszak legfontosabb történeti munkáiban, ha akarták – de persze nem is akarták – sem tudták volna megkerülni a bécsi levéltári források felhasználását. Sokszor ugyan kerülő úton, úgy, hogy a nem szakavatott olvasó észre sem vette, de a császárvárosban folyt magyar kutatások eredményei bekerültek a magyar köztudatba, tovább alakították és formálták a nemzetképet. A historiográfiával foglalkozók közül ezért még máig is sokan a magyar történettudomány bécsi korszakának nevezik ezt az időszakot. Szerintem is mindenben egyetérthetünk a Bécsi Magyar Történeti Intézet – 2000-es újjáalapítása előtti – utolsó igazgatójának, Mikolczy Gyulának 1946-ban írt soraival: „a M. Tud. Akadémia kivételével nem volt még egy olyan szerv, amely legnemzetibb tudományszakunkért annyit tett volna, annak fejlesztése körül olyan érdemeket szerzett volna, mint ez a kis intézet. Ennek az intézetnek kizárólagos érdeme, hogy újabbkori történelmünket ismerni kezdjük, jobban, mint bármely Duna-völgyi nép a maga újabb történelmét és hogy történeti szemléletünk realizistikusabbá, illúziótlanabbá, módszerében modernné vált.” – „Elvégre nem tudunk változtatni azon a tényen, hogy négyszáz éves múltunk legfontosabb levéltári, sőt művészeti do-

16 MISKOLCZY, Julius: Das Institut für ungarische Geschichtsforschung in Wien und seine Publikationen In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 15. Bd. 1962.
UJVÁRY Gábor: „Ha Béccsel megszakad az összeköttetés, akkor megszakad az összeköttetésünk a saját múltunkkal”. Adattár a Bécsi Magyar Történeti Intézet tagjairól (1920–1944). In: *Az Egyetemi Könyvtár évkönyve VII–VIII*. 1995–1997 (Bp. 1997.) 381–429.

kumentumait a bécsi levéltárak, a bécsi Nationalbibliothek, sőt bizonyos fókig a bécsi nagy múzeumok őrzik és hogy a magyar tudósok és művészek százszámra Bécsben tökéletesítették tanulmányaikat. Ha Béccsel megszakad az összeköttetés, akkor megszakad az összeköttetésünk a saját múltunkkal.”¹⁷

GÁBOR UJVÁRY

Die Wiener Epoche der ungarischen Geschichtsschreibung (1918–1944)

Zusammenfassung

Die Studie behandelt die Wiener Beziehungen der ungarischen Geschichtswissenschaft. Der Autor befasst sich in erster Linie mit jener Phase der Zwischenkriegszeit, die aufgrund der großen Anzahl der in der Kaiserstadt weilenden und forschenden ungarischen Historiker bis heute von vielen als die Wiener Epoche der ungarischen Geschichtsschreibung bezeichnet wird. Der Aufsatz beschreibt eingehend die Vorgeschichte des 1920 in Wien gegründeten Instituts für ungarische Geschichtsforschung und stellt jene Anstrengungen dar, die während des 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts in den Wiener „gemeinsamen“ Archiven (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Kriegsarchiv) von zahlreichen renommierten ungarischen Historikern (Antal Gévay, Pál Pászay, Árpád Károlyi, Gyula Szekefű, Ferenc Eckhart, usw.) zur Erforschung der Quellen der ungarischen Geschichte von 1526 bis 1918 unternommen wurden. Es waren diese Bemühungen, die nach der Auflösung der Doppelmonarchie zur Gründung des Wiener Instituts für ungarische Geschichtsforschung nach den Plänen des ungarischen Kultusministers Kuno Klebelsberg führten. Das Institut, an dem alle namhaften ungarischen Historiker eine gewisse Zeit ihres Lebens verbrachten, zählt dank seiner Veröffentlichungen (Jahrbücher 1931–1940, *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris* 1921, usw.) und infolge seines außerordentlichen Einflusses zu den bedeutendsten Forschungsstätten der ungarischen Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert.

17 *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből (1945–1948)* (Összeáll. és a bevezetőt írta GÖNYEI Antal.) (Bp. 1988.) 405–406., 401.